

קבר דוד בהר ציון בשנותיה הראשונות של המדינה

הנושא שעליו אבקש לדבר בערב זה קשור בהיסטוריה המאוחרת של קבר דוד, המצוי בהר ציון. לעומת ההרצאות האחרות ששמענו הערב, אשר עסקו בהיסטוריה הקדומה של ירושלים ובהתלבטות לגבי מיקומו של קבר דוד, אני אדבר על אותו פרק זמן מצומצם בין שנת 1948 לבין שנת 1967, שנות חלוקתה של ירושלים, שנים שבמהלכן זכה קבר דוד לעדנה והפך לאתר הקדוש המרכזי במדינת ישראל. למרות שמבחינת רבים מן הנוכחים בקהל ברור שאין מדובר כלל בהיסטוריה אלא בחלק ממצאות חיים, השנים הרבות יחסית שחלפו מאז התרחשו האירועים הנזכרים מדגישות בכל זאת את חשיבותו של הדיון בנושא זה.

מאז ראשית המאה התשע עשרה ועד לשנת 1948 גדלה הקהילה היהודית בירושלים בהתמדה, והיהודים הפכו במהלך תקופה זו לרוב באוכלוסיית העיר. עם סיומה של תקופת המנדט הבריטי, ערב מלחמת השחרור, נמצאו רוב יהודי ירושלים בחלקה המערבי של העיר. למרות שגרעינו ההיסטורי של היישוב היהודי היה ברובע היהודי שבתוך החומות, היציאה היהודית אל מחוץ לחומות, החל משנות השישים של המאה התשע עשרה, הביאה למעבר הדרגתי של האוכלוסייה היהודית מן העיר העתיקה אל העיר המערבית. בניגוד למצב זה, שבו גרו רוב היהודים בחלק המערבי של העיר, נמצאו מטבע הדברים מרבית האתרים המקודשים בצדה המזרחי של העיר, באזור העיר העתיקה וסביבתה.

מלבד הכותל המערבי, שמיקד את מרב תשומת לבם של היהודים והיה האתר הקדוש ביותר, היו בסביבתה של ירושלים עוד אתרים קדושים רבים שאליהם עלו היהודים לרגל עד שנת 1948. בית הקברות היהודי שעל הר הזיתים משך אליו רבים מבני העיר, בעיקר בערב ראש חודש ניסן, תאריך שבו עלו בני ירושלים אל קברי קרוביהם. בהר הזיתים ישנם גם שני קברים אשר המסורת היהודית מזהה כקבר חולדה הנביאה וכקברי הנביאים. למרגלות הר הזיתים, באפיק נחל קדרון, עמדו המצבות שאותן מזהה המסורת היהודית כקבר זכריה וכיד אבשלום. בסמוך לעיר העתיקה עמדו חצר המטרה ומערת צדקיהו. מצפון-מערב לעיר העתיקה עמדו 'קברי המלכים' ו'קברי הסנהדרין'. קבר רבי שמעון הצדיק בואדי ג'וז משך אליו המוני חוגגים, בעיקר מבני עדות המזרח, והעלייה לרגל אליו הגיעה לשיאה בל"ג בעומר. כמו כן, נהגו תושבי העיר לפקוד את קבר דוד שעל גבי הר ציון, שאליו נהגו לעלות לרגל בערב חג השבועות, חג שבו, על פי המסורת, נולד ונפטר דוד המלך. יש להזכיר

גם את בתי הכנסת והישיבות שברובע היהודי, ובמיוחד את ארבעת בתי הכנסת הספרדיים ובית כנסת 'החורבה', אשר גם להם ייחסו יהודי ירושלים הוד של קדושה קדומה.

יש כמובן להוסיף לאתרים המקודשים ליהודים שבעיר ירושלים עצמה, גם אתרים נוספים בסביבתה הרחוקה יותר של העיר, שהיו גם הם חלק מן המרחב המקודש של תושביה. כך ניתן למנות את קבר רחל שבקרבת בית לחם ואת מערת המכפלה בחברון - אתרים שאליהם נהגו היהודים לעלות לרגל בעיקר לפני הימים הנוראים - וכן את קבר שמואל הנביא שמצפון לעיר.

אל מכלול אתרים אלו, שרובו המכריע נותר בחלקה המזרחי של העיר לאחר מלחמת השחרור, עלו היהודים לרגל במשך מאות בשנים ובאופן רצוף. הם התפללו בהם וקשרו אליהם מסורות, אגדות ומנהגים שונים.

בין השנים 1948 ו-1967 הייתה ירושלים מחולקת לשניים. בתקופה זו שלטה מדינת ישראל בחלקה המערבי של העיר, בעוד שבחלקה המזרחי שלטה ממלכת ירדן. במשך תשע עשרה השנים שחלפו בין מלחמת השחרור לבין מלחמת ששת הימים התנהלה העיר כאשר קו גבול חוצה אותה ומפריד בין שני חלקיה.

בעוד שלפני 1948 הייתה מפת המקומות הקדושים בעיר נרחבת ומגוונת למדי, הרי שלאחר חלוקתה של העיר נאלצו תושביה, בעיקר היהודים, להסתגל למציאות חדשה שעל פיה הגישה אל חלק מכריע מן המקומות הקדושים הייתה חסומה בפניהם. למרות שעל פי הסכמי שביתת הנשק שבין ישראל ובין ירדן הושגה הסכמה בדבר גישה חופשית של יהודים לכותל המערבי, לא קוים הסכם זה בפועל והיהודים היו מנועים מלהגיע למקום זה ולא אתרים הקדושים האחרים. מצב חדש זה, הניתוק בין שני חלקי העיר, כפה על תושביה, בעיקר על היהודים, לאמץ הרגלים דתיים חדשים ושונים, הרגלים שיהיו מותאמים למציאות המדינית החדשה שנתהוותה לאחר 1948. החלל שנוצר התמלא בדרכים שונות. אחת מהן הייתה קידושו והבלטתו של קבר דוד שבהר ציון. ייחודו של אתר קדוש זה, לאחר שקו הגבול שהותווה באמצע העיר הותיר אותו בחלקה המערבי, הוא שהקנה לו את חשיבותו היתרה.

אין בכוונתי לדון כאן בהשתלשלות ההיסטורית המפותלת של אתר קדוש זה, בתקופות הצלבנית, הממלוכית והעותמאנית. אזכיר רק כי במהלך התקופה העותמאנית לא התירו המוסלמים ליהודים להיכנס באופן חופשי לביקור ולתפילה בקבר דוד. מתיאורי המאה התשע עשרה ניתן ללמוד כי המוסלמים שלטו במקום ביד רמה, והביקור בו היה כרוך בתשלום כסף לבני משפחת דג'אני, בעלי ההקדש על האתר המקודש. גם בתקופת המנדט הקפידו הבריטים שלא לשנות את הסדרים שהונהגו באתר זה מאות בשנים, וליהודים הותרה בדרך כלל התפילה בקומה השנייה של מבנה קבר דוד, אך זאת רק פעם בשנה, באסרו חג השבועות, וגם זאת רק בשנות רגיעה.

קבר דוד בהר ציון בשנותיה הראשונות של המדינה

שנת 1948 וכיבוש מזרח העיר על ידי הירדנים, שינו לגמרי את המציאות הדתית בירושלים. קבר דוד הפך עתה, לאחר מאות שנים שהיה בידיים מוסלמיות, כמעט ללא אפשרות של ביקור יהודים בציון זה, להיות אחד מאתרי הפולחן היהודי החשובים והמרכזיים ביותר בכל תחומי מדינת ישראל. הואיל והגישה אל העיר העתיקה ואל הרובע היהודי הייתה עתה חסומה, זרמו המוני יהודים להתפלל במקום, בעיקר בשלושת הרגלים (ראה איור מספר 1). אמנם היה ברור לכול כי קבר דוד אינו משתווה בחשיבותו לכותל המערבי ולאתרים קדושים אחרים, אך העובדה שהיה זה האתר הקדוש היחיד בתחומי המדינה שאליו ייחסה המסורת קשר ישיר אל ההיסטוריה הדתית הקדומה של עם ישראל, הביאה למרכזיותו של זה ולפיתוחו, ללא כל יחס למעמדו כמקום קדוש בעבר. לעניין זה יש להוסיף את הקושי בהגעתם של היהודים למקום לפני 1948, מה שהעצים את חוויית הביקור בו לאחר הקמתה של מדינת ישראל, כאשר הפכה הגישה לאתר חופשית. סיבות אלו הצטרפו לאמונה שמדובר בקברו של דוד המלך - סמל הממלכתיות, העצמאות, העצמה והאחדות של עם ישראל בארצו, וכל אלו הביאו לכך שהפעילות היהודית במקום התגברה לאין שיעור במהלך התקופה הנידונה.

איור מספר 1: עלייה לרגל להר ציון בפסח תשי"ח (צילום: משה פרידן, מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית).

לאחר שוך הקרבות ועם תום מלחמת השחרור החלה ביזמה ממסדית, בעיקר של משרד הדתות, פעילות של שיקום ושל שינוי במבנה הקבר. בחג סוכות של שנת 1950 נפתח האתר לביקור בצורה רשמית. בשנה זו גם הושלם שיפוצו של החדר שבו ניצבת מצבתו של דוד המלך, לאחר שנפגע במהלך מלחמת השחרור. על המצבה הונח בתחילה דגל ישראל, אך זה הוסר במשך השנים והוחלף בפרוכת. על הקבר הוצבו במהלך השנים עשרים ושניים כתרי תורה, כמניין מלכי בית דוד (ראה איור מספר 2).

על גג הבניין הלך והתמסד בשנים אלו 'מצפה הבית', שממנו נהגו לצפות אל עבר חלקה המזרחי והבלתי נגיש של העיר ולעבר חלק מן המקומות הקדושים שנותרו מעבר לגבול - כמו הכותל המערבי והר הזיתים (ראה איור מספר 3). הכמיהה

איור מספר 2: קבר דוד בשנת 1966 (צילום: משה פרידן, מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית).

קבר דוד בהר ציון בשנותיה הראשונות של המדינה

הגדולה למקומות אלו הביאה המוני תיירים ועולי רגל אל התצפית וחלקם אף ערך בו טקסים שונים. לאחר התלבטות ארוכה הוצבה בסופו של דבר על גג המבנה מצבת זיכרון לחללי הרובע היהודי, ובכך נעשה חיבור רגשי נוסף בין החלק המזרחי והמנותק של העיר לבין הר ציון.

בסמוך למצפה הבית נוסד חדר הנשיא, שבו נשמר ספר תורה מיוחד שנכתב לרגל יום הולדתו השבעים וחמישה של הנשיא הראשון חיים וייצמן, ובכך ניתן לראות רצון לשוות למקום מעטה של ממלכתיות וקשר ישיר למוסד הנשיאות.

הפיכתם של קבר דוד ושל הר ציון לאתר הדתי המרכזי של מדינת ישראל לא התרחשה באורח מידעי עם הקמת המדינה, אלא מדובר בתהליך הדרגתי וארוך שנים

איור מספר 3: תצפית מהר ציון לעבר העיר העתיקה בפסח תשכ"ז (צילום: אילן ברונר, מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית).

שלמשרד הדתות ולמנהלו ש"ז כהנא היה חלק נכבד בו (ראה איור מספר 4). במרוצת השנים ובצורה הדרגתית החלו להיווצר ביזמה ממסדית מסורות נוספות של עלייה לרגל אל הר ציון. רובן של מסורות אלה לא היה קיים לפני שנת 1948, והדגש הדתי של האתר הובלט על ידו. ההתייחסות של אנשי משרד הדתות אל קבר דוד ואל הר ציון הייתה כאל מקום שנגאל משממה ומהזנחה של דורות, וכבר בשלב מוקדם, בתחילת שנות החמישים, החלו לקיים בהר טקסים דתיים רבים שמשכו אליהם קהל רב.

משרד הדתות ניסה לעורר את הפעילות העממית בהר ציון על ידי פעילויות שונות. כך למשל נהגו לחלק בערב ראש השנה רימונים לציבור הרחב. בערב יום כיפור הייתה נהוגה הדלקת נר זיכרון במרתף השואה (ראה להלן) וביום כיפור עצמו הגיעו לאתר המוני מתפללים שבשעת תפילת נעילה היו מתאספים על גג 'מצפה הבית'. בחג הסוכות של שנת תשי"ג נערך במקום מעמד 'הקהל' חגיגי והמוני, תוך ניסיון לשוות להר ציון מעמד ממלכתי והוד קדומים (ראה איור מספר 5). בחג החנוכה נהגו להדליק בקבר דוד את נרות החג, בחנוכייה שניצלה מן השואה. גם לפני שנת 1948 הגיעו רבים מן היהודים לביקור בקבר דוד במהלך חג השבועות, אך לאחר חלוקת העיר הפך חג זה להיות אירוע המוני של עלייה לרגל. אל

איור מספר 4: ש"ז כהנא נואם בפסח תשכ"ז לפני עולי הרגל בהר ציון (צילום: אילן ברונר, מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית).

קבר דוד בהר ציון בשנותיה הראשונות של המדינה

הר ציון ואל קבר דוד הגיעו רבבות חוגגים אשר קיימו מנהג שהתפתח בשנים אלו: לקיחת ענפי ירק מהר ציון לקישוט הבתים. אירוע נוסף התקיים בליל ט' באב, כאשר רבים התאספו לאמירת קינות בקבר במקום בכותל המערבי. בערב זה נהגו גם להסיר את עשרים ושניים הכתרים מקבר דוד.

בסמוך לקבר דוד הוקם בראשית שנות החמישים 'מרתף השואה' שהיה האתר הישראלי הראשון אשר הנציח את זכר השואה. בתקופה זו אמנם הוקם 'יד ושם' בחלקה המערבי של ירושלים, אך הפעילות ב'מרתף השואה' התמקדה בצד הדתי של השואה. במהלך השנים הפך מקום זה למעין 'אתר קדוש' בזכות עצמו ויהודים רבים

איור מספר 5: עולי רגל עולים להר ציון למעמד הקהל בסוכות תשי"ג (צילום: פריץ כהן, מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית).

היו נוהגים לעלות אליו לרגל ולהתפלל בו (ראה איור מספר 6), ויוצאי קהילות שנשמדו בשואה נהגו אף להניח אבני זיכרון באתר הנצחה זה. הקשר בין מרתף השואה לבין קבר דוד ולהר ציון הודגש על ידי אנשי משרד הדתות. משום כך הועמדו ב'בית העדות', חדר שניצב מעל מרתף השואה, סדרה של תצלומים של המקומות הקדושים שנותרו מעבר לגבול, כמו בתי הכנסת של הרובע היהודי, קבר רחל ומערת המכפלה. כן נשמרו במקום פיסה מאבן שנלקחה מן הכותל המערבי וכן דגם של בית המקדש.

בראשית שנות החמישים הוקמה בהר ציון אגודה שראתה לנגד עיניה את תפקידה כמחזקת הקשר שבין הר ציון לבין העם היהודי בישראל ובתפוצות. אגודה זו הקדישה תשומת לב רבה לאמצעים סימבוליים שאמורים היו להדגיש את הקשר בין בית דוד לבין ההווה. הם דאגו למשל לנטוע בהר עץ תמר שסימן את בית דוד והקימו את חדר הכינור שבו התכוונו להחיות את השירה הדתית. בחדר התהילים רוכזו ספרי תהילים שונים ואילו בחדר השבת ניצב שולחן השבת המסורתי. לעולי הרגל אשר ביקרו בהר ציון ניתנה תעודה מיוחדת שעליה סמל שעליו ציור הכותל (ראה איור מספר 7). ברחבי ההר נערכו טקסים דתיים רשמיים רבים וכן תערוכות בנושאים דתיים. היסוד האגדתי והעממי הועצם על ידי חיבור ואיסוף של אגדות שהיו קשורות להר ציון ולדמותו של דוד המלך. מאחר שהגישה אל המקומות הקדושים שמעבר לגבול הייתה חסומה, נוצל הר ציון לציון ימי זיכרון וטקסים שהיו

איור מספר 6: טקס זיכרון לנספים בשואה - הר ציון תש"ד (צילום: הוגו מנדלסון, מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית).

קבר דוד בהר ציון בשנותיה הראשונות של המדינה

נהוגים בעבר באתרים אלו. כך צוין למשל יום הזיכרון לרחל אמנו ב"א במרחשוון בטקס שנערך בחדר מיוחד שבו נשמרו חפצים שהוצאו מקבר רחל.

קדושתו של הר ציון חרגה כמובן מגבולותיה של ירושלים, ו'מעגל הקדושה' שלו כלל גם את שאר חלקי הארץ וכן את יהדות התפוצות. מסיבה זו דאגו פרנסי המקום להפיץ את קדושתו באמצעים שונים. כך למשל נשלחו אבנים מן ההר לכל רחבי הארץ ואף לקהילות יהודיות בחו"ל, כדי שישמשו כאבני פינה לבתי כנסת, ישיבות ומוסדות ציבור. לפיד שהודלק בהר ציון הועבר דרך מודיעין לארצות הברית, ובל"ג בעומר העבירו חיילי צה"ל לפיד שהודלק בהר ציון לחגיגות במירון. עפר מאדמת ההר שימש כסגולה. ספרי תורה שנכתבו או שנבדקו במקום, נשלחו לקהילות יהודיות שונות. אלפי ילדים היו מובאים להר בעשרת ימי תשובה לטקס 'ברכת הילדים'. להר ציון ניתנה אף חשיבות רשמית רבה מבחינתה של מדינת ישראל, ורבים מראשי המדינות אשר התארחו בירושלים פקדו אתר זה במסגרת ביקורם הרשמי בארץ והתפללו בו את התפילה לשלום העמים.

למרות המשיכה העצומה של הר ציון ושל קבר דוד מבחינת ציבור עולי הרגל שפקדו את ההר בהמוניהם, הוטחה באנשי משרד הדתות לכל אורכה של התקופה ביקורת נוקבת על ההזנחה והעזובה ששררו באתר, וכן על הטיפוח הנמרץ של המסורות הנוגעות במקום, שרובן, כאמור, כלל לא היו נהוגות לפני שנת 1948. רבים

איור מספר 7: הרב יום-טוב מצליח מחלק תעודות עולה רגל למבקרים בהר ציון בשנת 1967 (צילום: פריץ כהן, מתוך אוסף התצלומים הלאומי, לשכת העיתונות הממשלתית).

פקפקו באותנטיות של קבר דוד וערערו על הלגיטימיות של הממסד הדתי לפתח את המקום ולחבר אליו מסורות ומנהגים חדשים. ביטויים כמו 'הוליווד של הוויי דתי' או 'האשפה של דג'אני' נשמעו תדיר בדיון הציבורי באותה התקופה. במשך כעשרים שנה, עד שנת 1967, שימש הר ציון כפסגת המאוויים הדתיים. קבר דוד, בשל ייחודיותו, קדמותו וזיקתו לדוד המלך, משך אליו המוני מאמינים אשר ריכזו בו ובהר ציון את המנהגים שאותם נהגו לקיים באתרים קדושים אחרים. הדבר השתלב עם הפעילות המאורגנת והמאורגנת למחצה של מדינת ישראל, ששולבה בפעילות ארגונים אחרים. כל אלו הביאו לחיזוק מעמדו של המקום. בהר ציון פעלו לפיכך בשנים אלו שני כוחות עיקריים אשר תרמו לעיצוב המרחב כמקודש. מחד גיסא היה זה הממסד הרשמי והרשמי למחצה, אשר השפיע על קידושו של האתר והביא לפיתוחו ולהרחבתו. מאידך גיסא היו גם המוני העם, אותם עולי רגל אשר פקדו את ההר ועיצבו את הפולחן במקום. מובן שלא ניתן להתעלם מן ההשפעות ההדדיות בין שתי קבוצות אלו, זאת משום שעולי הרגל נזקקו לפעילות הממסדית, כדי שזו תסדיר את ביקוריהם במקום, תעצים אותם ותקל עליהם. מצד שני נזקק גם הממסד לעולי הרגל כדי לבסס את מעמדו ולקבל ממנו את הלגיטימיות למעשיו. מסיבה זו 'זוהו' עוד ועוד מסורות שנקשרו להר ציון, לעברו היהודי של המקום ולדוד המלך. היה זה צורך הדדי של עולי הרגל ושל אנשי הממסד גם יחד, אשר ביקשו יחדיו לחזק את חוויית הביקור באתר על ידי אמצעים סימבוליים שונים.

בעקבות תוצאות מלחמת ששת הימים שבה אל כנה המציאות הדתית-פולחנית שהייתה מנת חלקם של תושבי ירושלים לפני שנת 1948. שוב יכלו תושבי העיר להגיע בקלות יחסית אל האתרים המקודשים הממוקמים בעיקר באזור העיר העתיקה ובסביבתה. שינוי זה היה משמעותי בעיקר עבור אותם אלו אשר במשך תשע עשרה שנים נאלצו להתאים את אורחות חייהם הדתיים למציאות המדינית החדשה שהתהוותה בעיר. לאחר שנת 1967 חלה 'העתקה' ו'חזרה' אל האתרים הדתיים המסורתיים, ולאחר המעמד ההמוני של עליית המוני הישראלים אל הכותל המערבי בחג השבועות של אותה השנה חל תהליך של נסיגה מתמדת במעמדו של קבר דוד. משעה זו הפך שוב המקום להיות רק אחד משורה ארוכה של אתרים יהודיים קדושים שהיו פרוסים במרחבה של ירושלים.

קבר דוד בהר ציון בשנותיה הראשונות של המדינה

ביבליוגרפיה

- מ' איש-שלום, **מקומות קדושים ומקומות היסטוריים בארץ ישראל**, ירושלים תרצ"ב.
- ח' באר, **נוצות**, תל אביב 1988.
- י' בן-צבי, **המקומות המקודשים ליהודים בשטח א"י המערבית תחת שלטון המנדט הבריטי**, תדפיס ללא מקום ושנת דפוס.
- מ' בנבנישתי, **ירושלים: עיר ובלבה חומה**, תל אביב תשמ"א.
- ג' ברקאי, **הר ציון**, ירושלים תשכ"ד.
- ח' גורי, **דפים ירושלמיים**, תל אביב תשכ"ט.
- פ' גרייבסקי, **ספר הישוב**, ירושלים תרצ"ט.
- א"א גרינוואלד, **ספר טוב ירושלים**, בערעגסאס תרצ"ד.
- ש"ז כהנא, **אגדות הר ציון**, תל אביב 1965.
- הנ"ל, 'המשמעות הלאומית סמלית של מרתף השואה בהר ציון', **הצופה**, 16 בדצמבר 1956, עמ' 2.
- הנ"ל, 'הר ציון בהווה', **לוח ירושלים יב**, תשי"ב.
- א"מ לונג, **מורה דרך בארץ ישראל וסוריה**, ירושלים תרנ"א.
- ה"ט לוק, **ספרה של ארץ ישראל**, ירושלים תרפ"ד.
- י' מינרבי, 'פעילות ממשלת איטליה להשגת הבעלות על "חדר הסעודה האחרונה" בהר ציון (1902-1923)', **קתדרה** 25, תשמ"ב, עמ' 37-64.
- ע' נרקיס, **אחת ירושלים**, תל אביב 1975.
- מ' עזריהו, **פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1948-1956**, תל אביב 1995.
- י' פינקרפלד, **בשבילי אמנות יהודית**, תל אביב 1957.
- י' פרס, **מאה שנה בירושלים**, ירושלים 1964.
- ר' קשני, 'ירושלים היהודית', **כוונים** 35, 1987, עמ' 31-50.
- י' שפירא, **ירושלים: מחוץ לחומה, תולדות והווי**, ירושלים תש"ח.
- א' תלמי ומ' תלמי, **ירושלים והגדה המערבית**, תל אביב 1967.
- P. Rose, *Window on Mount Zion*, Edinburgh 1973.